

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Այս տարի լրացավ խոշորագույն հայագետներից մեկի՝ Նիկողայոս Ադոնցի (1875—1942) ծննդյան 100-ամյակը:

Մեծ գիտնականի պատկանելի վաստակի առաջիկա համակողմանի հետազոտությունը նպաստելու համար, հարմար գտանք պարբերաբար հրատարակել նրա կյանքին ու հայագիտական ժառանգությանը վերաբերող մի շարք ձեռագիր նյութեր, որոնք հավաքել ենք ասորիների ընթացքում և որոնց որոնումը շարունակում ենք:

Ներկա հրատարակումը ամփոփում է ուսումնասիրյալ տարիներին գիտնականի գրած նամակների մի մասը, որ վերաբերում են 1895—1902 թթ., Մերձբալթիկայում անցկացրած օրերին և երկիցս Արեւմտյան Նվրոպա կաարած գիտական ուղեորություններին (Վենետիկ, Մյունխեն, ֆարիզ, Լոնդոն):

Ն. Ադոնցի հասցեատերերը երկուսն են՝ նշանավոր հասարակական գործիչ, բանասեր-պատմորան Կարապետ Եզյանցը (1835—1905) և հուլիական գիտնական Նիկողայոս Մառը (1864—1934): Նամակների ընթացքը պահվում են ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի դիվանում, Լենինգրադում (Ն. Մառի թղթեր, ֆ. 800, ցուցակ 3, № 20) և ԱՍՀՄ ԳԱ արեւելագիտության ինստիտուտի լենինգրադյան բաժանմունքի ղեկավանում (Վ. Եզյանցի թղթեր, ֆ. 58, ցուցակ 2, № 10):

Ադոնցի սույն նամակները մեզ հաղորդակից են գարձնում հուլիական հայագետի ուսումնասիրյալ շրջանի տազնապններին ու ամենօրյա հոգսերին, նրա առաջին գիտական քայլերին և դասական աշխատության՝ «Հայաստանը Հուսանիանոսի դարաշրջանում» («Армения в эпоху Юстиниана») հեռագիտության սանդղագործման հանգամանքներին, հայ-բյուզանդական քաղաքական ու մշակութային առնչությունների ընթացվառում նրա ձեռնարկելիք ապագա ուսումնասիրությունների ծավալին ու ծրագրին, նրա առանձին աշխատությունների (սերտական Արշակունիս, «Մամիկոնյան հռիփանուհի բյուզանդական զահի վրաս և այլն») մտահղացմանն ու դրույթներին: Սույն ամեն անգամ՝ Ադոնցը ներկայանում է մեզ իրրե որոնող ու վերլուծող գրտնական, իրրե ուսական արեւելագիտական դպրոցի սկզբունքների ու շահերի նախանձախնդիր պաշտպան, իր ժողովրդի բախավ ու ապագայով մշապես ապրող քաղաքացի-գիտնական:

Նամակների ընթացքը հրատարակում ենք նույնությամբ, անհրտժեշտության գեպքում տրվում են ձանթագրություններ: Կանոնավորված է միայն կետագրությունը:

Պ. Ն. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դեկան

1. Կարապետ Եզյանցին

3ա

Մեծարգի պ. Եզյան.

Ձեր բարյացակամությունը վստահությունն է աւլիս կարծելու, որ անհանգստություն չեք համարի, եթե երրեմնակի գրությունամ հաղորդեմ պարապմունքներիս մասին, Ձեր խորհուրդներից օգուտ քաղելու նպատակով:

Պարապմունքներս մի որոշ ընթացք են ստացել¹. Ես անցնում եմ Բեդկիների «Самоучитель немецкого языка, по методу Тусена и Лангенштейна» ձեռնարկով, իսկ հարկավոր դեպքերում գիմում եմ համալսարանի պրոֆեսոր, լեզվագետ Մառնգին², որի հետ ես հալերենով պետք է պարապեմ շաբաթը մի թե երկու ժամ: Պարոնը հետաքրքրված է հայոց լեզվի հնչյունարանությունով: առաջ պարապելիս է եղել պ. Մովսիսյանի հեռ³, այս տարի՝ Օհանջանյան ազգանունով մի ուսանողի⁴, որին ավժամ ես պետք է փոխարինեմ հեռեկալ շաբաթից:

Պարոն պրոֆեսորի խորհուրդով և ցուցմամբ՝ վերցրել եմ մի գրքուկ մանկական ընթերցանության համար, որ ամեն օր մի քանի թերթ կարդամ իմ տանտիկնոջս հետ միասին:

Ինչ վերաբերում է նյութական մասին, այս ամիս, շնորհիվ ուղեծախսիս մնացորդի, ռավարար է, իսկ այնուհեակ, եթե շարունակեմ այս ընտանիքում մնալ, չի ռավականանա. ուստի մտադիր եմ հետևել ամսից տեղափոխվել այլ ընտանիք: Ուսումն շուտով կվերջանա, բռնած բնակարանները կդատարկվին. այն ժամանակ, կարծյոք, կարելի կլինի ավելի արժան աեզ դտնել: Թերևս հաճիք որևէ խորհուրդ աալ.— ահա՛ հասցես.

Techelfersche-Strasse, № 12.

Խորին հարգանքով

Նիկողայոս Աղոնց

1895 թ. 20 մայիսի
Յուրև

¹ 1895 թ. սկզբներին ն. Աղոնցը թողնելով Պետերբուրգի համալսարանի իրավագիտության բաժինը, մի որոշ ժամանակից հետո անցնում է Դորպատ, գերմաներեն լեզվի սեղ հմասնալու և այնուհեակ, թերևս, տեղի համալսարանում ուսումը շարունակելու մտադրությամբ: Աշնանից, սակայն, նա կրկին վերադառնում է Պետերբուրգ և հեռեկալ պատմա-րանասիրական և արևելյան լեզուների ֆակուլտետների պարապմունքներին:

² Լեոնհարգ Կարլովիչ Մազինգը (ծն. 1845) սլավոնական լեզուների բաշ գիտակ էր և Դորպատի համալսարանում ավանգում էր ուսուցց լեզու և գրականություն: 1895 թ. նա պատրաստվում էր ուղեորվել Կովկաս, տեղական ընդունելի հնչյունարանությունը ուսումնասիրելու համար:

³ Խոսքը ապագա հայագետ Մեսրոպ մագիստրոս Տեր Մովսիսյանի մասին է (1864—1939), որ Դորպատի համալսարանի շրջանավարաններից էր (1891):

⁴ Բժշկություն ուսանող, ծնունդով ախալքալաբցի Լեոն Ստեփանի Օհանջանյանի (ծն. 1865) մասին է խոսքը, որը համալսարանն ավարտել է 1896 թ. վերջին:

2. Նիկողայոս Մառին

Մա

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Давно мне хотелось иметь удовольствие писать Вам о ходе моих занятий¹. Они вначале шли очень недурно, и я был так доволен, что не раз задавал себе вопрос, что можно было бы писать на заданную тему, без тех рукописных материалов, которые я ныне имею. Просмотрел рукописей до 10 (из них более важные описаны у меня очень подробно), и уже собирался писать Вам кое о чем,

7p но вдруг наткнулся на одну очень интересную рукопись; я в ней узнал ту самую рукопись, с которой сделано издание Пролога 1834 г. под именем Тер-Израела². Она интересна в том отношении, что во-первых совсем не редакция Тер-Израела и Григория Анаварзеци³, и во-вторых она потерпела некоторую немаловажную метаморфозу в названном издании.

Но что важнее всего, там рядом с армянским ставятся и греческие и латинские святые, т. е. вернее, святые по греческому и латинскому календарю, что дает возможность сличить их. Ну, вот я ждал покончить с этой громадной по величине рукописью и затем писать Вам, но не удостоился этого, прямо, счастья в данном случае, я, к большому сожалению, не мог кончить благополучно.

8w На половине работы захватила меня опять проклятая болезнь — малярия, и вот уже 20-й день не в состоянии ничего делать. Слаб до невозможности, хожу как на кодулях, ноги сгибаются, и затем по временам, особенно в тех случаях, когда с размаху встаю с постели, т. е. выпрямляюсь, чернеет в глазах так, что в один миг ничего не вижу кругом. Никакого расположения духа нет; мне досадно, просто до слез досадно, что так наказала меня судьба. Главное, нет надежды поправиться настолько, чтобы иметь возможность хотя бы округлить сделанное. Надо было кое-что списать, 8p просмотреть Календарь 1284 г. (*Տօնացոյց*) (рукописный, разумеется), который имеется здесь в библиотеке, наконец, есть и ճաշոց служебные минеи до Григория Мартирофила⁴ (?) и т. д. Раза два ездил в монастырь в таком состоянии заниматься, но окончательно убедился, что невозможно: пот льется ручьем. Святые отцы в общем мало интересны за исключением Алишана⁵ и Зарбаналия⁶; Саргисяна⁷ не было здесь, только что вернулся из Рима, еще не представился. Простите, дальше не могу вопреки желанию, будьте снисходительны за неряшливость и передайте поклон *Տիկնոջ*⁸ և *փոքրիկն*⁹.

Ваш Ник. Адонц

1898 г. 10 авг <уста>
Венеция.

¹ Նամակիս գրության շարժառիթն հետևյալն է. 1898 թ. Պեհերրուրդի Համալսարանի արևելյան լիզոնների ֆակուլտետը մրցանակարաշխություն է հայտարարում, իրեն հետազոտության նյութ առաջադրելով՝ «Հայկական Վարդ-արոց ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Մերենցի վերջին, ժամապաշտական խմբագրության»: Նիկողայոս Ադոնցը մեծագույն պատասխանատվությամբ ձեռք է դարկում այդ թեմային, անհրաժեշտ ձեռագրեր ուսումնասիրելու համար ամառը մեկնում է Վենետիկ ու Վրեննա, իսկ ապա՝ անձնուրաց շխատությամբ գլուխ բերում պահանջվածը, որ արժանանում է բարձրագույն գնահատականի և պարգևատրվում ոսկե մեդալով: Համալսարանի 1898 թ. տարեկան հաշմետվության մեջ ասված է. «Նյութերի հարստությամբ՝ նշանակալից մասով առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվող, լուսաբանությունների նորությամբ և ռիպուկ նկատողություններով № 2 (— Ադոնցի) աշխատությունը ծանրակշիռ ավանգ է մասնագիտական գրականության մեջ և արժանի է համալսարանի միջոցներով տպագրվելու»:

² Տեր Իսրայելը XII դ. առաջին կեսի սատենագիր է. Վանական վարդապետի աշակերտներից: Նրան է պատկանում հայկական Հալեմավուրթի նոր խմբագրությունը:

3 Գրիգոր Անվարդեցի (1240—1307), կիլիկիան հոգեոր գործիչ (կաթողիկոս) և մատենագիր: Նոր խորագրութիւն է ենթարկել Հայաստանը (1293):

4 Գրիգոր Վկայասեր (1025—1105), Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, հոգեոր գործիչ (կաթողիկոս), քառասունչ վկայարանական երկերի հավաքող և թարգմանիչ:

5 Ղևոնդ Ալիշան (1820—1901), հռչակավոր հայագետ:

6 Գարեգին Զարհանալյան (1827—1901), Մխիթարյան բաղձաշխատ բանասեր և հային մատենագրութիւն պատմարան:

7 Բանասեր Բարսեղ Սարգսյանի (1852—1921, օգ. 1) մասին է խոսքը:

8 Նիկողայոս Մանի կինը՝ Ալեքսանդրա Ալեքսեևնա Ժուկովսկայա-Մանը (1863—1940), որ մեծապէս աջակցել է իր ամուսնուն և հայ բանասերներին:

9 Ն. Մանի որդին՝ աւագա նշանավոր իրանագետ Յուրի Նիկոլաևիչ Մանը (1893—1935):

3. Նիկողայոս Մանին

13ա

Мнгоуважаемый Николай Яковлевич!

Я еще не пристроился по душе и не приступил к предполагаемым занятиям. Не видался даже с Крумбахером¹, который теперь, должно быть, уже вернулся с конгресса. Я жду «металла» и книг. Я написал Самуэляну² взять у хозяйки книги мои и выслать немедленно, но, к сожалению, он оказался настолько невежливым, что до сей поры ничего не ответил. По получении ожидаемого, я примусь за

13բ 13բ правильные занятия. Пока изучаю немецкий язык.

Невозможная скука давн душу. Я не полюбил немцев; да признаться, и все остальное мне не так нравится. Слишком много воображаем о загранице, больше чем нужно. Впрочем, я еще не свыкся с местными условиями, успокаиваю себя тем, что, может быть, я «варвар» еще <не> понимаю прелести немецкой, а пойму. Единственное утешение—я нашел наконец Манандяна³. Узнав, что он в Лозанне, выписал сюда в Мюнхен. Пробыл несколько дней у меня и поехал в Дрезден, проездом в Эчмиадзин. Много болтали о всякой всячине. Я находил, что он слишком увлекся немцами и бог весть в каком свете представлял Германию в быт-

14ա 14ա ность свою в Петербурге. Оказалось, что Манандян совсем не друг немцев в настоящее время. Страшно нападает на все немецкое. Дух негодования охватил его после того, как он познакомился с культурами других стран, главным образом с французской. Он буквально офранцузился. Слово «Esprit» не сходит с языка его, то и дело хвалит французов и возносит до небес. В них ценит он именно «Esprit»⁴, которым онп-де так резко выделяются среди других национальностей. Я ему откровенно сказал, что «ты человек—Лаппе»⁵. Пробыв года два в Эчмиадзине с таким же воодушевлением будешь восхвалять армянскую культуру. И я прав. Я написал ректору Карапет варлапету⁶ о желании Манандяна получить место при Академии. Надеюсь, что удастся.

Скучаю по Петербургу более чем по родине, как ни совестно признаться. Надеюсь, Вы не лишите меня удовольствия слышать

от Вас разные новости не только о специальности, а просто о университете и новых слушателях.

Прошу передать поклон Александре Алексеевне и Юрию: точно также и Сергею Феодоровичу⁷.

С почтением Н. Адонц

6 ноября 99
Мюнхен.

Р. С. Герасим Артемьевич⁸, не знаю, вернулся или нет. Я еще ничего не писал ему.

Адрес мой: *München. Schwantthaler St. 13. II.*

<Մակագրություն ն. Մառի> «Отвечал 8 ноября 99 г.»

1 Կարլ Կրումբախեր (1856—1909), Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր, բյուզանդական գրականության ու պատմության մեծ գիտակ:

2 Հավանարար, նկատի ունի Պետերբուրգի համալսարանի իրավագիտական ճյուղի ուսանող, ապագա բունասեր և իրավունքի պատմաբան Խաչիկ Սամուելյանին (1873—1940):

3 Հակոբ Համազասպի Մանանդյան (1873—1952), հայանի հայ պատմաբան, որը Ազոն-դից մի տարի առաջ էրստերն կարգով ավարտելով Պետերբուրգի համալսարանի տրեբլյան լեզուների ֆակուլտետը, գիտական կատարելագործման նպատակով մեկնել էր արտասահման (Լոնդոն, Փարիզ, Բեռլին, Վիեննա և այլն): 1899—1905 թթ. դասախոսել է Գեորգյան ՃԼՍԱ-րանում:

4 Նշանակում է՝ սրամտություն:

5 Նշանակում է՝ քմահաճույթի, արամագրության մարդ:

6 Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյան (1866—1915), հայադետ, եկեղեցական պատմության հմուտ գիտակ, Գեորգյան ճեմարանի դասախոս և երբեմնի աեսուչ (1899—1902):

7 ՍԼԵՂԵՂ Ֆեոդորովիչ Օլդենբուրգը (1863—1934) հնդկական հին ու միջնադարյան գրականության ու մշակույթի նշանավոր գիտակ էր, Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր (1889-ից), հետազոտում՝ գիտությունների ակադեմիայի անմիջական բարտուղար: Ազոնցը լսել է նրա դասախոսությունները սանսկրիտերենի մասին:

8 Հայադետ Կարապետ Նղյանց (1835—1905), որ ազդեցիկ դիրք ուներ հալկական շրջաններում և պաշտոնավարում էր Ռուսիայի հանրային կրթության և արտաքին գործերի մինիստրություններում:

4. Նիկողայոս Մառին

5ա

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Надеюсь, будете снисходительны за мое молчание. Не то что лень, а нечего писать. Я работаю в Семинарии Крумбахера, единственное утешение. Очень симпатичное учреждение—хотя официальные занятия профессора не по душе, но возможность располагать вольно библиотекой при Семинарии приятна. Крумбахер читает в Семинарии о греческой метрике и по субботам в императорской библиотеке, в отделении рукописей занимается палеографией. Ни то, ни другое особенного интереса не представляют, хотя аккуратно посещаю его лекции. Сам читаю историков византийских,

Ըստ Ես նախապես սկսեցի գրել ձեր նամակը՝ սկսելով նախապես ներկայացնել ձեր հարցը և հետո անցնել ձեր պատմությանը։

Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

Վերջինս ձեր հարցին պատասխանում է։

Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։

8 января <1900> Мюнхен.

1 Պրոկոպիոս Կեսարացի, VI դ. բյուզանդական պատմիչ, որի «Պատերազմների մասին» և այլ աշխատությունների մեջ մեծաթվեր ավելաներ կան հայերի և Հայաստանի վերաբերյալ։

2 «Հորվածիկը» ն. Ադոնցի «Ինչպե՞ս պատմելու Հայաստանի մասին» գրքի ներածությունը և իր հարցերը ձեր նկատմամբ Մյունխենում, 1900 թ. հունվարի 23-ին։ Տպագրվել է «Վիզանտինյան ժամանակագրության», հ. VIII, 1901, պրակ 1—2, էջ 64—105 (կա և արտատպություն)։

3 Աստիկոսի Հակոբ Մանանդյանից։

5. Նիկողայոս Մանանդյան

21ա Մնջուկապետ Նիկողայոս Մանանդյան

Սա Ես ցանկանում եմ իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։ Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

21բ Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

22ա Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

Քեզ համար ձեր գրությունը շատ կարևոր է։ Մենք ցանկանում ենք իմանալ ձեր կյանքի մասին և ձեր գրական գործունեության մասին։

осуждены судьбою на окончательную гибель. Физические силы тоже против нас. Все страдавшие сслення оказывается армянские. Также недавно узнал, что «Новое обозрение» закрыто... Я никогда не верил, чтобы правительством такие рассчитанные меры были!

22p Աւաղ եղիկոյս: Неужели Сергей Феодорович теперь не в университете, что же он делает? Новый ректор каков? К 8 февраля ничего не готовится? Здесь в одной немецкой газете месяц назад читал, что в университете будто бы начались беспорядки. Удивился, потому что товарищи ничего не писали.

Как идут занятия у слушателей? Вы задавайте письменные работы. В самом процессе писания очень много интересного. Признаюсь, что многие из моих изложенных соображений пришли в голову в то время, когда писал.

Прошу принять и передать поклон Александре Алексеевне и Юрочке.

Преданный Вам Н. Адонц

23 янв<аря 1900 г.>

Письма *postle restante*, после 1 февраля да вообще, пока не пришлю адрес. Никак не могу устроиться.

1 Տե՛ս նախորդ նամակի երկրորդ օտարութիւնը:

2 Խորհնացու խոսքերն են՝ ասված Առաջին դրրի շօ-րո գլխում. «... սր՝ այսպիսեաց յրսարանից հաւանիր... զի ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կանառէ».—որ վերարերում է Բագրատունյաց ծագման մասին գրող որոշ հեղինակների (անունները չի տալիս):

6. Երկողայնու Մանրն

<1900, II, до 15>

11ш Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Странно, что до сих пор не получили статью. Должно быть, теперь уже читали. Прошу ссылку на Gutschmidt «Iransgeschichte» по поводу Санатрука сына Соема заменить или Justi «Nemensbuch», или Гарагашян. Я о нем знал и пометил у себя по Гарагашяну еще в Петербурге, но думая, что наверное из Гутшмидта, так указал, между тем у последнего как раз он пропущен¹. Далее *ճենրակուր—պատիւ Թագաւորութեան* у Хоренского сравн. с Географией ему приписываемой². Очень жалею, что нужных книг тогда не было при себе и допущены поэтому пробелы.

11p Представьте себе, Николай Яковлевич, что по высылке статьи заболел и лег в постель и вышел только третьего дня. Это второй раз заболевание. Опять лихорадка—проклятая малярия—мучила так, что последние недели по вечерам повышался жар до 40,3, а по утрам сразу падал до 37. Благодаря очень хорошему уходу хозяев, у которых теперь я живу, сравнительно скоро оправился, но очень слаб, и доктор не советует пока заниматься. Прописал замысловатую диету. Нашел у меня нервное расстройство и соответственно с этим рекомендует гимнастику и целую массу разных

12ш средств. Я сомневаюсь, чтобы болезнь моя была малярия. Чуть было не думал, что чахотка, ибо все признаки были налицо, какне
обнаружились у Канаянца³. У него при сильном жаре селезенка была нормальная. У меня тоже, несмотря что жар, как я сказал, доходил до 40,6° и более, селезенка не расширилась. Но доктор уверяет, что ничего нет, хотя и Канаяна целых два месяца уверяли тоже. Словом, настроение духа не веселое; занятия прерваны. Финансы тоже расстроились. Жизнь порядочно таки дорога. За пансион плачу теперь 110 м. без топлива и освещения, а первое ужасно дорого, так, чтобы погреть комнату 14° приходится уплатить марку одну. Мой меценат⁴ назначил мне 80 руб., и теперь я в долгах также как и раньше. Не везет, видимо как созданы, так и останемся. Впрочем, благословенна судьба!

Поклон Александре Алексеевне и Юрию.

С почтением Н. Адонц

Адрес: *Leopoldstr. 59 о.*

12р <P. S. > Николай Яковлевич, в статье армянских текстов мало, их можно даже пропускать в случае если не найдете возможным заменить русским переводом.

Н. А.

¹ Այս ուղղումը չի կատարված (տե՛ս «Византийский временник», 1901, 4. VIII, պր. 1—2, էջ 77, ծան. 1):

² Այդ լրացումը (Ճենրակուր անունը պատահում է նաև Խորենացուն վերագրվող Աշխարհացույցում) նույնպես չի արված (նույն տեղում, էջ 90): Խորենացի, Բ, ձա. «Արրոկ ոմն Ճենրակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան»:

³ Բանասեր Ստեփան Կանայանի (1860—1937) մասին է խոսքը:

⁴ Աւիրնը՝ Ա. Մանթաշյանը:

7. Նիկողայոս Մառին

1ш Многоуважаемый Николай Яковлевич!

С удовольствием прочел Ваше письмо, за что благодарю сердечно. Я ничуть не сомневался в том, что статья моя страдает недостатками, особенно значительными в мелочах. Мне гораздо интереснее было узнать Ваше мнение об общей постановке вопроса и решении его у меня. Видимо, Вы не одобряете, раз говорите, что «общая точка зрения Вами не разделяется». Что касается замечаний, паброшенных Вами мимоходом по поводу 24 и 26, то думаю приговор слишком строгий¹. Вы говорите, я не привожу ни одного объективного основания в пользу твердого убеждения в сходстве этих чисел. Странно, мое убеждение тут покопоя на предыдущем рассуждении о взаимной связи двух списков, а не на конъюнктуре. О последней я говорю в примечаниях и то очень осторожно; Вы позвольте мне не согласиться с Вами, что инициальные Ծ и Ծ նельзя смешивать. Ведь 2 пишется как Ծ, а Ծ—ս; да я вовсе не говорю о случайном смешении. Утверждая, что 2 смахивает на Ծ, предпола-

1р

гаю, что писец имел некоторое основание при выборе из двух букв меньшей, в виду того, что он не чувствовал больше связи этого списка с предшествующим, потому число 24 могло казаться слишком большим для всего навсего 10—11 царей. Выражение, что «пределы конъектуры у Себеоса не определены», кажется Вами не верно понято. Ввиду испорченности рукописи, в которой дошла до нас история Себеоса, я позволил себе это выражение, будучи далеко от мысли конъектуру сделать козлом отпущения. Конъектура, на мой взгляд, имеет лишь вспомогательное значение. Вряд ли заслуживало упрека в злоупотреблении его. Что может установить наши условия достоверности конъектуры вообще? И возможно-ли? Конечно, нет. Она в каждом отдельном случае нуждается в разных основаниях. Даже возможность чисто графическая еще не основание для конъектуры. Вы видите, что в конъектурах, я вовсе не исхожу из того, что данная буква похожа-ли на предполагаемую или нет? У меня всегда другие соображения—которые и заставляют сблизить известные буквы. Прав я или нет, есть ли сходство или нет—безразлично для меня. Мало-ли из чего могло произойти смешение букв. Могу перечислить десятки оснований.

Далее, вы находите, что я часто замалчиваю историю затронутых вопросов, «чем заслоняю у читателя перспективу в истории освещения вопроса». Да ведь, Николай Яковлевич, я и задавался целью рассматривать вопрос в связи с историей его. Если я взялся за такую задачу, («чтобы не суживать горизонт читающего статью субъекта»), то мне пришлось бы небольшую статью развернуть в целую книгу, т. е. написать брошюру, может быть вдвое больше, чем у Малхасяна². Я почему-то думал, что Вам как раз понравится то, что я избегаю экскурса и справок по истории вопроса, которые лишь осложняют изложение и являются лишним балластом. Те, которые удостоятся чтения статьи, прекрасно знают историю вопроса, и замалчивание ее несколько не может сузить их горизонт наблюдения. Неужели Вы не находите, что Малхасяну тоже следовало бы написать статью приблизительно такого же размера, как у меня, а не сочинять целую книгу, благодаря которой Вы до сих пор не читали ее.

Последняя заметка в конце статьи вызвана у меня душевным разладом, существующим и до сей поры во мне, именно: доводы, выставленные критикой—доказывать мне позднее происхождение «Истории Арменни», а мое настроение (не патриотическое, разумеется), настроение, сложившееся чисто литературным путем, и прежде всего на основании слов самого Хоренского, резко протестует против этого. Легко-ли сказать, История—апокриф, один написал и навязал другому, или он лжет, когда выдает за ученика просветителей. Мои рассуждения, чисто объективно изложенные в статье, понуждали меня склонить голову и признать доводы кри-

тиков и чтобы объяснить, если и не подавить внутренний голос, вопиющий против этого, который особенно усиливается при каждом раскрытии самого труда Хоренского, долго думал и нашел чисто психологическое толкование. Убеждения о позднем происхождении Хоренского, в настоящем смысле слова, т. е. как категорической уверенности чисто, и до сих пор у меня нет, для этого нужно времени. Почему же Вам не нравится? Может быть не согласны со мною в том, что действительно громадная разница между доказательством и убеждением.

3p Когда я говорю, «Начальная история не апокриф по существу», то имею в виду Халатовское понимание³. По Халатову какой-то грамотей сплел, «из своего духа и из книг». Я же утверждаю, что памятник имеет чисто историческое основание; эти сказания вращались когда-то в народе, затем были записаны. Не без удивления читал в Вашем письме, будто находку надписи в Низибине я принимал за действительность. Неужели из очерка предполагаемой истории «Начальной истории» не видно ясно, как я объяснил само сказание об Агафангеловой надписи. В двух местах в статье я говорил об этом и в разных целях. В конце, когда затрагиваю Фауста, совершенно ясно представляя происхождение легенды о надписи. Те черты, которые Вы считаете апокрифическими, по моему не апокрифические в том смысле, что они—не продукт сознательного измышления человека, заведомо убежденного в ложности их. Легенда сложилась в Мцбине в школе Марабы с течением времени, вследствие некоторых (?) недоразумений. Автор легенды надписи сам был убежден в том, что она нашлась в Низибине и что она—дело Агафангела. А это—вовсе не апокрифический признак. Под апокрифом я понимаю преимущественно тенденциозно, сознательно вымышленный памятник, хотя бы и в основе исторический в той или другой мере.

4ш Все это я счел нужным возражать, разумеется, не для того, чтобы ограничить Ваши права распоряжаться статьей по полному своему усмотрению, а лишь для устранения недоразумений. Если Вы меня не совсем поняли, то вообразите, как другие. Еще раз выражаю признательность за любезное письмо и ставлю статью под Ваше расположение как ныне, так и впредь.

4p Очень жаль, что Вы тоже болеете. Я не знаю, что со мной. Желудок тоже совсем не годен, как доктор сказал. Если я стану слушать врачей и исполнять их предписания, то придется сложить книги и ухаживать за собою. Глупое положение! Не могу заниматься, хотя упорно стараюсь преодолеть трудности. Хозяйка моя на днях представила счет за две недели болезни в 92 марки, вне пансиона. В финансовом отношении в стесненном положении, и главное не знаю, что делать. Следующее жалованье должен получить в апреле, а до апреля у меня ни копейки, что называется.

Служу дсма, хозиіпка все дает знать о том, что надо уплатить.
Жду погоды на берегу житейского моря.

Поклон Александре Алексеевне и Юрочке.

С уважением преданный Вам Н. Адонц

20 февр<аля 1900.>.
Leopoldstr. 59, о.

¹ *Խոորը Անանունի «Յամի Երկրորդի Ցագկերտի» որդույ Վոսմայ, և յամի Երկրորդի Ոնոթնայ կայսեր բարձաւ թաղաւորութիւնն Հայոց՝ որ անեաց ասս նն: Եւ վաղճանեցաւ և վճարեցաւ,— վկայութիւն մասին է. որին ն. Ադոնցն անդրադարձել է իր աշխատութիւն մեջ («Византийский временник», т. VIII, стр. 1—2, էջ 86—87: նաև՝ «Պատմութիւն Սէրետի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն», ի լոյս ած Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 18):*

² *Ն. Ադոնցի խնդրո առարկա աշխատութիւնը գրված է Սանկտանոս Մալխասյանցի (1857—1947) «Սերետի Պատմութիւնը և Ս. Խորենացիին» գրքույկի (Տիպոս. 1899) առթիւ, և ակնարկը գրան է վերաբերում:*

³ *Նկատի ունի բանասեր Քրիդոր Խայաթյանցին (1858—1912) և նրա աշխատութիւնը՝ «Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского» (1896).*

8. Նիկողայոս Մաւրն

9w

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Сердечно благодарю за Вашу заботливость обо мне, простирающуюся не только на сферу «духа», но и «материи». Долгов у меня пропасть много. После последнего письма моего к Вам, я принужден был сообщить в контору мецената о моем положении и получил extra 80 руб. К сожалению, эта сумма далеко не погашает дефицит.

9p

Я заказал себе костюмье—сюртук и др. на 150 марок с условием уплатить в несколько месяцев. Немцы, не включая профессоров и студентов, большие педанты относительно туалета. В прошлом семестре я бросался в глаза с своим философски или византийски непретенциозным *saco-Appug'om*¹. Далее приобрел очень нужные книги, также с условием уплачивать в рассрочку. Наконец, признаться, я не могу распорядиться получаемыми мною 80 рублями в нужном довольствии. Г<ерасим> Артемьевич тогда же советозал обратиться к меценату и просить увеличить до 100, как у Манандяна, но я стеснялся. Придется мне, быть может, через Г<ерасима> А<ртемьевича> устроить дело. Дело в том, что Г<ерасим> А<ртемьевич> не показывал мне письма мецената легом, а сказал, что он согласен продолжать поддержку и заграницей на неопределенное время, т. е. сколько мне нужно будет, т. е. 2—3 года. Между тем, когда я выехал из Тифлиса, он в конторе при мне сделал распоряжение г. Пондоеву присылать ежемесячно 80 руб. с октября до октября 1900 года. Я, разумеется, замолчал. Ныне не знаю, что делать. Ей богу, такая скучная история возиться с этим, волноваться, стесняться, что каждый раз, когда припом-

10w пята известные лица, жутко становится. Если Вы будете так любезны сами поговорите с Г<ерасимом> А<ртемовичем> так *իմիշի ալլոց*, то я очень благодарен буду. Мне Дг. <...>gedaver советует поехать на несколько месяцев во ближайшие курорты. Я не намерен сделать это, но с удовольствием путешествовал бы, поехал бы в Швейцарию и изучил бы французский язык, чтоб окончательно избавиться от неведения новых языков. Я брал несколько уроков практических у одной француженки, но принужден был прекратить. По моему, Николай Яковлевич, я должен поставить себе задачей в бытность свою за границей изучение новых языков главным образом (не говоря о греческом и сирийском, для изучения какихых за граница ни причем). Я теперь занимаюсь специальными работами (1. Прокопий, 2. Корюн и 3. Сукаслевы), в каждом шагу чувствую, что в Петербурге несравненно лучше разрабатывал эти вопросы. Иной раз и думаешь, стоило-ли для этого сидеть в Мюнхене. Словом, Н<иколай> Яковлевич, если Вам не трудно и если охота, то попытайтесь поговорить с старцем обо всем. Он сам устроил. Я тоже кое-что напишу. Наверное, Г<ерасим> А<ртемович> найдет возможность 80 превратить в 100. Ввиду того, что из конторы прислали 80 руб. было бы стеснительно второй раз обратиться, между тем дефицит в 250 марок налицо².

Поклон Александре Алексеевне и Юрочке.

С почтением Н. Адонц

17 марта <1900>.
Leopoldstr. 59, o.

¹ Sakkoanzug = ասրատեսակ կառններից բաճկոն-անդրավարտիք:

² Ադոնցի այս նամակի առիթով, 1900 թ. մայիսի 27-ին Ն. Մառք գրում էր Կ. Եզլանին. «Получил письмо сегодня от Адонца. На здоровье не жалуется, но, по-видимому, очень стеснен кредиторами. От Манташева он пока не получает ничего в ответ на письмо. Хорошо бы было вовремя выручить его в настоящий момент.

Krimbacher упорно продолжает читать новогреч. курс; Адонцу и это пригодится, по жалею, что предметом чтения не служит какой-либо византийский историк, как основательно желает того же и Адонц. Если и на будущий семестр Krimbacher не изменит курса, то я советовал бы Адонцу послушать Gelzer-а или других (уехать из Мюнхена)». (Կ. Եզլանցի թղթներ, ֆ. 58, ց. 2, № 355. Թ. 6ր):

9. Կարապետ Եզլանցին

11w

Մեծարգի պ. Եզլան.

Սույն նամակիս հետ ուղարկում եմ Մանթաշյանին հասանելիք գրութունս: Խոստովանում եմ, մեծ դժվարությամբ գրեցի այն. մանրամասն բացատրել ամեն ինչ՝ անպատշաճ թվաց ինձ, սակայն այն, ինչ որ նորան գրել ավելորդ համարեցի, Ձեզ հաղորդել հարկավոր եմ գատում:

Երկյուղ եմ կրում, որ պ. Մանթաշյանը շատ համարի խնդրածս գումարը, այնինչ այն հաղիվ ծածկե անհրաժեշտ պիտույքներս: Ինձ ուղարկում են 3 ամսվա թողալը միանգամից, 240 ո., և երեակայեցեք, որ այժմ ոչինչ չունիմ վճարելու մայիս և հունիս ամիսներին: Չզարմանաք, եթե ասեմ, որ Մյունխենում 80 սաացած գրեթե նույն է, ինչ որ Պետերրուրգ 30—35: Չմեռվա ամիսներին պանսիոնը նստում էր ինձ ավելի քան 150 մարկ. այժմ մոտ 125. ավելի արժան պանսիոն չկարողացա գտնել, թեև 3 անգամ փոխել եմ ընկարանս: Այսպես են վճարում և այսանդի մյուս հայերը, որոնք պանսիոնում են ապրում: Մաադիր եմ այսուհետև գուրս գալ պանսիոնից և առանձին ապրել. թերևս ավելի արժան նստի:

Կցանկանայի մասնագիտությանս համար անհրաժեշտ գրքերը ձեռք բերել: 100 մարկից ավելի տվել եմ գրքերի (ինչպ. Grundriss der Iranische Philologie, Müller's Handbuch, K. Krumbacher-ի Բյուղանգական գրականության պատմությունը և այլն): Սոքա միշտ հարկավոր են գալիս պարապելուս և ոչ մի տեղից չի կաբելի վերցնել. մասնավոր գրագրաններում չկան, իսկ համալսարանի և հասարակականում վերցրած են: Բավականին գումար տվել եմ բժշկության: Ջերմախաի ժամանակ կասկած ընկավ սիրաս, որ թոքախաի նշաններ լինեն: Գնացի այս և այն բժիշկների մոտ. ամեն մեկը մի րան էր ասում, և ամեն անգամ 10 մարկ էր առիս. Ցիմասենին միայն 40 մարկ եմ տվել:

12ա 2 այցելությանս համար: Այնուհետև նույն 80 ոուրլուց տված եմ և ունկնգրության վարձ. որ ավելի թանկ են, քան ոուսական համալսարաններում, թեև ընգամենը 8—10 զասախոսություն եմ լսում: Մոտ մի ամիս գործնական գասեր եմ առել մի ֆրանսուհուց, որ ստիպված եղա ընգհասել, գժրախտարար: Փանսիոն ունեի նաև մի հույն ուսանողից, որ Krumbacher-ի մոտ պարապում է. հունարեն խոսել սովորել քիչ հուսով, որ այս կօգնեք շաա թեթև հասկանալ հին ընագիրները:

170 մարկ տվել եմ միայն հագուստի [սերայուկի և այլ]. այստեղ նոր հիմնված է Akademisch-Orientalische Verein, որ մասնակցում են արևելագետ պրոֆեսորներ և ուսանողներ: Ես էլ հրավեր եմ ստացել և հաճախում եմ նիստերը և զեկուցումները: Ուրիշ հրավերներից խույս եմ տվել մինչև այժմ լոկ պատշաճավոր հագուստ չունենալու պատճառով, բայց այս հրավերը չէի կարող և չէի ուզենալ մերժել: Ահա՛ որպիսի ծախսերով պարաքի մեջ եմ ընկել, այնպես որ թեև ապրիլ, մայիս և հունիս ամիսների համար արդեն սաացել եմ 240 ո., բայց այժմ ոչինչ չունիմ: Եթե պ. Մանթաշյանը համաձայնի ուղարկել 250 ոուրլի, կերթամ անմիջապես րուժարան, գոնե 40 օր կմնամ և հետո խաղաղված կշարունակեմ գործս: Ի վերջո կխնդրեմ ներողամտություն, եթե այս նամակս իր խիստ մասնավոր բնավորությամբ, բոլորովին նման չլինելով Ձեր սաացած սովորական նամակներին, խորթ թվա և անախորժություն հարուցանե: Գրում եմ այս բոլորովին ստիպված: Եթե բարեհաճեք Մանթաշյանին գրել այս առթիվ, կխնդրեի նաև հիշել, որ կցանկանայի մի ասարի ևս մնալ այստեղ: Թիֆլիս Մանթաշյանի խոսքերից այնպես երևաց, որ կարծես նա մի ասարով է ինձ ղրկում: Ես, հար-

Կա՛վ, լռեցի, թեև գիտեի Ձեղ ուղղած նամակից, որ նա այն ժամանակ
աղալիսի սահմանափակում չէր արել:

Երանի թե այս վերջին գրութունս լինե՛ր այս ըովանդակությամբ:

Ձեզ միշտ անձնվեր

Ն. Աղոնց

12 մայիսի <1900>
Մյունխեն

10. Նիկողայոս Մանին

15ա

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Не удивитесь, если мой голос слышится из Парижа. Я оставил Мюнхен и Крумбахеревский Семинар и ныне занимаюсь здесь пока французским языком. Через некоторое время примусь вновь за прерванные специальные занятия в Национальнсей Библиотеке, о которых я напишу после, по их возобновлении.

Я выехал из Мюнхена в конце октября; остановился в Страсбурге, желая повидаться с проф. Гюбшманом¹. Но, к сожалению, не удалось, т. к. два раза был у него и не мог добиться аудиенции— «он спал».

15բ

Здесь на каждом шагу наталкиваюсь на старых, давным давно забытых знакомых. Я не думал, что в Париже столько армян. Из литерат<ор>ов утвердился здесь С. Ахумян, собирающийся издавать армянский журнал². Был и на выставке пресловутой. За исключением художественного отдела—все остальное нельзя смотреть без отчаянной скуки. Искал всюду—в русских, персидских и турецких отделениях, армянского—но почти ничего нет. В русском отделении петербургский Ходжаев торговал кавказскими мелочами, а в персидском—два-три армянина продавали ковры. В турецком павильоне армян не было. Один молодой купец мне рассказывал, что его дядя—султанский золотых дел мастер, взял место в турецком павильоне за 12.000 франков, но при виде балаганного характера этого павильона, считал для себя недостойным оставаться там и немедленно уехал в Константинополь. Действительно, 16ш самый отвратительный павильон это турецкий и, вообще, восточные отделения. То, что европейцы называли всемирным праздником—они превратили это в своего рода храмовые праздники. Вы должно быть видели на Кавказе такие празднества. Турецкий, алжирский и, вообще, вся так называемая колониальная часть, носила такой характер—зурна, безобразные пляски (носившие почему-то имя Гарун-ал-рашида), зазывания (?)—крик и шум, противно было проходить мимо. У турок плясали какие-то женщины и выкидывали постыдные штуки. А торговцы проходу не давали публике, прямо за руку таскали к себе...

[Говорят, что Иенокий Гельцер готовит труд о армянском вопросе и собирается восхвалять турок³. Не знаю, насколько верно, но мне жаль, что его ввели в такое заблуждение].

16p В некоторых лавках у армян я видел древние монеты армянских царей—Тиграна и Рубенидов. Я боялся мистификации и потому не приобрел их. Но они видимо честные люди и уверяли меня в подлинности их. Как Вы советуете, стоит их купить? Я взял их адрес и могу при надобности приобрести эти монеты.

В русском отделении было выставлено, не знаю почему, московское знаменитое Евангелие армянское⁴. Не позволили мне осмотреть его. Представьте, этим ограничивается армянский элемент на всемирной выставке. Меня брала так зависть, что малые народности Балканского полуострова имели свои чудные павильоны, очень недурно поставленные. В результате, выставка вызвала во мне скорее неприятные ощущения и много печальных мыслей.

17ш Теперь с Вашего разрешения, Н<иколай> Яковлевич, хочу сообщить Вам кое-что из моих первых впечатлений о Париже. Они пахотятся в полном разладе с слышанными из многих уст похвалами о славном городе. Меня преследует особенно тень Григ. Евангулова⁵. Я нахожу очень мало удобств для студента, начиная от квартиры, питания вплоть до студенческой среды. В начале остановился в гостинице и целых 15 дней бродил по городу искать подходящей комнаты. У меня на этот счет удивительно скромные требования. Не невзирая на это, лишь на третьей неделе по моему приезду удалось приютиться в приличном уголке. Осмотрел более 40—50 комнат. Они все странного характера. Прежде всего громадная кровать по середине, составляющая эссенцию жилья и туалетные принадлежности. Вот еще искал стола для занятий. На мой вопрос, есть-ли table, хозяйки отвечали утвердительно. Но потом оказывалось, что под table они разумеют небольшой круглый столик для чаепития, что-ж, поздно догадался, что письменный стол у них называется bureau; а такого bureau в конце концов не нашел. В семействах комнат принципиально не отдается; и студенты живут исключительно или в меблированных номерах в подозрительных соседствах, или в так называемом appartens de garçon в 6 этаже. Можете-ли себе представить, что в комнатах печек нет, везде камны. Ламп нет, а свечн; желающие сидят подольше у себя в комнате и нуждающиеся в лампе должны сами приобрести таковые. При всем этом, цены невозможные. Комнаты приличной величины 40—50—60 фр. Вы помните мою последнюю комнату на 6 линии, за такую комнату рад бы 70 платить. Что касается питания, то оно также неважно. Здесь принято есть два раза в день от 12—1 и от 7, и наш обед из трех блюд развернут в 4—5 бл. За супом следует мясо без Veilage⁶, а это выделено в особое блюдо под названием legom. Мне не удалось поступить куда-нибудь в пансион вследствие дороговизны, и столуюсь в одном ресторане. Мюнхенское мое лечение имело результатом поправление желудка, за судьбу которого я боюсь ныне...

18p Я еще не знаком со студентством. Но живя в их квартале, пос-

тоянно вижу их проделки на улицах и ресторанах. Упомянутый доктор утверждал, что чисто детские шалости и то, что я называю безобразием—«лучшие» признаки здорового состояния организма. Такое веселие мне и, вообще, азиату не может быть понятным.

Я до сих пор чувствовал себя очень плохо. Особенно первые две недели; в своем номере нельзя было проводить вечер, ибо пол состоял из кирпича и веял сыростью. От досады чуть не плакал иной раз, что не мог найти комнаты и принужден был сидеть в саfе и читать газеты. Ныне устроился, хотя не совсем, и внимание мое обращено покуда на изучение языка. Общества нет для практики, и не удивительно, что студенты, живущие здесь уже 2 года, страшно плохо изъясняются по-французски. Раз зашел в Bibliothèque Nationale ознакомиться с порядками. Для ежедневного посещения надо иметь, оказывается, разрешение от посольства. Библиотека и зал занятия мне очень понравились. Все справочные книги под рукой; постоянно занимающийся имеет свое определенное место. Особенное удовольствие доставляет то, что Боннское изд<анне> византийских историков⁷ находится там же в зале, в ряду справочных книг.

Город по внешности великолепен и действительно красив. Чудны особенно площади, украшенные восхитительными памятниками. Всю французскую историю можно изучить, бродя по садам и площадям, ничуть не хуже того, что знаешь из гимназии. Но розовый сад приятен и мил для соловья, а что делать там ворону? Я слишком свыкся с Петербургом и с товарищами, чтобы забыть их. Одного Щеголева не променял бы на весь Латинский квартал. Я буду бесконечно счастлив, если судьба закинет меня вновь в Петербург.

Насчет телесного здоровья могу сообщить только приятное. Последнее время в Мюнхене я как-то охрип. По настоянию товарищей я обратился к проф. Шейку(?); он нашел у меня катар в горле и лечил дней 10, и дал мне рекомендательное <письмо> к здешнему проф. специалисту Гуженгейму для дальнейшего лечения. Но я оставил, не зашел даже к нему и не думаю...

С поклоном Ал<ексandre> Алексеевне и Юрочке.

20ш Остаюсь Чшрпппц Ваш

Н. Адонц

Р. S. Не будете-ли любезны, Н<иколай> Яков<левич>, сообщить о судьбе моей статьи. Что случилось с ней. Напечаталась или нет? У меня почти готова небольшая статья о достоверности заговора против Юстиниана в 548 г., приписываемого Прокопием исключительно армянам аршакидам Артавану и Аршаку. Я доказываю, на основании самого Прокопия, сообщество плем<янника> императора Германа, которого Прокопий всячески старается очистить от клевет. Сначала думал поместить в «Byzantinische Zeitschrift», но потом раздумал и не хочу пока печатать¹¹. О Фаусте

также имею кое-что; но недостаточно. Постараюсь пользоваться случаем и сличать «Տօճախան» с рукописью, сохр<анившейся> в Bibliothèque National-e, переписать работу и прислать Вам.

Ах, с каким удовольствием читал бы Ваше письмо «обо всем»—от ооб<стивенных> теперешних занятий вплоть до судьбы академика Сергея Феодоровича, которому прошу передать мой поклон.

Idem

18 ноября <1900>
Paris, Rue des Ecoles 4-ter

1 Հայնրիխ Հյուրմանը (1848—1908) գերմանացի նշանավոր Վիզելլոգիայի և Վերականգնողական, Ստրասբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, «Հայերենի բերականություն» մեծարժեք աշխատության հեղինակ:

2 Սիմեոն Գասպարի Հախումյանը (1859—1905), իրրև Ենոք-Դարիք թղթակից, 1900 թ. հաստատվելով Փարիզում, 1901—1902 թթ. հրատարակում է «Ժամանակ» գրական, գիտական, գեղարվեստական և քաղաքական վեցամսյա հանգստի, որից լույս է տեսնում միայն երկու շաբաթ: Վախճանվում է հոգևորականներում, ծայրահեղ թշվառության մեջ:

3 Ինչպիսի համալսարանի պրոֆեսոր, հայտնի բյուզանդագետ Հայնրիխ Գեյցերի (1847—1908) գրչին պատկանող նմանօրինակ աշխատություն մեզ մատչելի մասնագիտություններում չի հանգիստում:

4 Լազարյան Լեմարանի ավետարանը՝ արտագրված 887 թ. (այժա պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում, № 6200):

5 Ակնարկվող դիպվածը մեզ առայժմ ծանոթ չէ:

6 Village գերմաներեն նշանակում է հավելված:

7 Նկատի ունի՝ „Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae“, vol. I—XXX, Bonnae, 1830—1847.

8 Անատոլ Իերանս (1844—1924), ֆրանսիացի Վանրանալ գրող, հայ ժողովրդի անկաշառ բարեկամ:

9 Ժորժ Կլեմանսո (1841—1929), ֆրանսիացի քաղաքական և պետական գործիչ:

10 Օգյուստ Կարիեր (1838—1902), ֆրանսիացի հայագետ, Փարիզի արևելյան կենդանի լեզուների դոկտորատի դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցչապետ:

11 Այստեղ խոսքը ն. Ազոնցի «Արտավան Արշակունի» աշխատությանն է վերաբերում, որի վերջնական, հայերեն տարբերակը նա հրատարակեց 1929 թ., «Հայրենիք» ամսագրում (ն. Արոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 297—319):

11. Կարապետ Եղյանցին

1ա

Մեծարգի պ. Եղյան.

Ահա մոտ մի ամիս է, որ թողի Մյունխենը և այժմ Պարիզ եմ, ուր առայժմ աշխատում եմ ֆրանսերեն լեզուն յուրացնել: Շուտով սկսելու եմ հաճախել Diehl-ի գասախոսությունները¹, որ քաջ բյուզանդագետ է և կարգում է «Բյուզանդիայի պատմությունը VI դ.»: Մյունխենում րավականին նյութեր եմ հավաքել մեր պատմության համար Պրոկոպից և Հուստինիանոսի օրենսգրքից: Դիլը հենց այս ազբյուրների հիման վերա գրել է Բյուզանդական Ափրիկայի պատմությունը Հուստինիանոսի ժամանակ. շատ օգտակար է նորա հետ մոտիկ ծանոթանալ. Կրոմբախերը չի պարապում պատմությամբ և ներկայումս նվիրված է եկեղեցական գրականության VII—IX դդ. և, առավելապես, նոր հունարեն լեզվի և գրականության պատմության: Իմ գրազմունքներս շատ հեռավոր կապ ունին Կրոմբախերի հետ և մոտիկ առնչություն Դիլի գասա-

խոսութուններին. հուսով եմ, որ սորա ղեկավարութեամբ աշխատութունս ավելի արագ կերթա: Բյուզանդական պաամութունը այնպես ուսումնասիրված և պարզարանված չէ, ինչպես կարելի է կարծել: Ծագունն ենթադրում էի, որ հեղինակները և այլ աղբյուրներն այնքան հետախուզված կլինին, որ ինձ բավական կլինեին միմիայն կարգալ և քաղել հարկավոր նյութերը: Մինչդեռ ամեն քայլափոխում ստիպված եմ կանգ առնել և ուղղակի բյուզանդական բանասիրութեամբ զբաղվել: Կան հակասութուններ, օրինակ, Պրոկոպի և Հուստինիանի օրենսգրքի ցուցումների մեջ, որոնք պարզված չեն բյուզանդագիտության մեջ. իսկ այսպիսի խնդիրներ վճռելու համար անհրաժեշտ է ծանոթ լինել և կարգալ Հուստինիանի ո՛չ միայն այն գրութունները, որոնք վերաբերում են մեզ՝ հայերիս, այլև մյուս պաշտոնագրերը: Հարցը բարձրում է սորանով և հայագիտության հողից անցնում բյուզանդագիտությանը: Հասկանալի է, թե ինչո՞ւ եվրոսլացի գիտնականների կողմից և ո՛չ մի փորձ չեղավ պաաստիանել կազարյան ճեմարանի առաջարկած թեմային:

Մյուս ուրիշ ղեկավարութունն էլ այն է. որ նյութերը խիստ ցրիվ և ղանաղանաանակ են, այնպես որ զժվար է նոցա միացնել, հերյուրել մի ընդհանուր պաամական թելով: Ա՛յլ են Հայաստանի վերարերյալ տեղեկութուններն, ա՛յլ՝ հայերին, որոնք սփռված ամբողջ պետության մեջ՝ գործում են իրրև քաղաքական և զինվորական պաշտոնյաներ:

Մաագիր եմ լսելու նաև Մեյեի մոա համեմաաական լեզվագիտութուն² և Կարիբրի՝ ասորերեն:

Ցանկութունս՝ մնալ այսանդ մինչև առաջիկա աշունը, հեաո անցնել Անգլիա, քանի մի ամիս մնալ այնտեղ անգլերենի համար և վերադաոնալով Պետերբուրգ՝ գարնան ներկայացնել համալսարան աշխատութունս մագիստրության: Արդո՞ք կհաջողվի ինձ մնալ այսքան ժամանակ, չգիտեմ. անցյալներն ինձ հաղորդել էին Մանթաշյանի գրասենյակից, որ թողակի ժամանակամիջոցը լրացած է համարվում. այս մասին գրեցի պ. Մանթաշյանին և խնդրեցի հեաաձգել մինչև ո՛չ այս, այլ հաջորդ գարուն, երբ ես կարող կլինիմ ի կաաար հանել սկսած աշխատութունս և ձեռք բերել հարկավոր լեզուների գիտութունը: Սպասում եմ պատասխանի. երևում է, անցյալ աարի Ձեր միջոցով ուղարկած նամակիս իմասար ճիշա չէ՝ բմրոնված:

Այսանդի հայերից ոչինչ կարևոր բան չգիտեմ. միակ անդր օաար երկրներում, ուր մարդ հայ է աեսնում, եկեղեցին է. բայց, զժրախաարար, Փարիզի եկեղեցին, կամ Ճիշա՝ մաաուոն այնպիսի անշուք և աննախանձ դրության մեջ է, որ ո՛չ մարդ կարող է գրավել և ո՛չ էլ տեղավորել: Մի անգամ գնացի, միմիայն քանի մի պաոավ կին և ուսանողներ աեսա: Երգեցողութունն, ընդհանրապես ժամասացութունն, անաանելի է խիսա:

Մի ուրախալի նորութուն կարող եմ հայանել. անցյալ ամսի 25-ին լույս աեսավ Ֆրանսերեն լեզվով հրատարակելի թերթի առաջին համարը, որի նպաաակն է պաշապանել հայոց գաար: Թերթը կոչվում է «Pro Armenia». հրատարակվելու է խմբագրութեամբ մի մասնաժողովի՝ ղաղկացած երեք հոգուց P. Quillard, G. Clemeanceau և Jaurès³. Այս պաակառելի անունները, որ շատ անգամ են հայոց մասին գրել,

գրավական են, որ ձեռնարկությունը և՛ լուրջ և՛ հարատև պիտի լինի: Սույն համարից երևում է, որ Հայաստանը պաշտպանվելու է իր ամբողջ ծավալում: օգնության կարոտ են համարվում ո՛չ միայն նորա բեկված և օտրգված մտերբը, այլև վիրավոր և գեռևս անտեսանելի տառապանքները ենթակա բաժինը: Ուզում էի մի համար Ձեզ դրկել, բայց չվստահագտ, քանի որ հակառուսական հոգված կար: Չգիտեմ, կարո՞ղ եմ այդ մասերը կտրաել և հետո դրկել: Թեև ցանկալի կլինեի, հարկավ, որ Ձեր գրազարանում նորա ամբողջ և անթերի համարները լինեին: Գուցե մոտիկ ապագայում ցանկություն կունենաք շարունակել Ձեր վերջին աշխատությունը և գրել «Հայոց հարցի» պամֆլետները մինչև մեր օրերը: «Pro Armenia»-ն, երևում է, հարուստ նյութեր է մաակարարելու, հարտաքս հանելով գեսպանագիտական գաղանի մեքենայությունները: Դուրս է գալու թերթը յուրաքանչյուր ամսի 10-ին և 25-ին: Ասում են, որ նախաձեռնությունը պատկանում է մեր հայ հեղափոխականներին: Թե որքան ճիշտ է, չեմ կարող ասել: Հողվածները, թեև փոքր, բայց շատ աաք և լուրջ են: Եթե երբևիցե «խոսքից» փրկություն հուսալ կարելի է, այն ժամանակ ներելի է և այս խոսքից, որ անպայման գորեղ իուսք է, մի բան սպասել:

Ս. Հախումյան անունով գրագետ, որ այժմ այսպեղ է, ցանկություն ունի հետևյալ տարուց մի ամսաթերթ հրատարակել Փարիզում:

Անձուկով Ձեզ ս՛րշտ անձնվեր

Ն. Աղաճց

1900⁴, 5 դեկ., Պարիզ.

4. Rue des Ecoles.

¹ Շարլ Դիլ (1859—1944), ֆրանսիացի հռչակավոր բյուզանդագետ, Սորբոնի էամալսարանի պրոֆեսոր (1899-ից), հետագայում՝ ակադեմիկոս և ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անգամ, «Հուստինիանոսը և բյուզանդական քաղաքակրթությունը» հիմնաքարային հետազոտության հեղինակ:

² Անտուան Մեյե (1866—1936), նշանավոր հնդեվրոպարան, հայադետ-լեզվաբան:

³ Ժան Ժորեսը (1859—1914) միջազգային սոցիալիստական շարժման առաջնորդներից էր: «Հումանիտան» թերթի հիմնադիրը և հալ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը:

⁴ Բնագրում՝ «1890», որ ակնհայտ վրիպակ է:

12. Կարապետ Եզյանցին

13ա

Մեծարգի պ. Եզյան,

Նոր ասրին ինձ նոր ցավ է բերում: Այսօր ստացա պ. Մանթաշյանի դրասենյակից այսպիսի մի գրություն. «по просьбе и поручению А. И. Манташева, сим извещаю Вас, что присылаемые при сем 100 руб. высылаются Вам в последний раз».

Անցյալները ես խնդրել էի պ. Մանթաշյանին՝ շարունակել իր օգնությունը մի ասրի ևս, մինչև ո՛չ այս, այլ հաջորդ գարուն: Հույս ունեի, որ սույն ժամանակամիջոցում և՛ ձեռնարկած աշխատությունս կավարտեի, և՛ ֆրանսերենի, և՛ անգլերենի հարկավոր գիտությունը ձեռք կրերի: Մանթաշյանի մերժումը միայն նորանով կարելի է բացատրել, որ նամակս դրկված է եղել ո՛չ Ձեր միջոցով: Երևի կարծել է, որ այդ առանց Ձեր հավանության է: Սակայն իմ խնդիրս նոր խնդիր չէր. արասահման Եալուս Մանթաշյանի հասնաձանությունը առնված էր Ձեր միջնոր-

13բ դուք յամբ ո՛չ թե մի տարվա համար, այլ, ինչպես իմ խնդրիս մեջ աս-
ված էր՝ «քանի սի»: Ի նկատ առնելով, որ գործը Ձեր շնորհիվ է եղել,
և Մանթաշյանը Ձեր անունով է ուղարկել իր պատասխանը այն ժամա-
նակ, թերևս, անհարմար չեք համարիլ այս անգամ ևս միջամտել: Հա-
մենայն դեպս ասա՛ հղում եմ Ձեզ նորան ուղղած մի գրություն. եթե
հարկավոր կդատես, անցեք և այս բաժակս: Հակառակ դիպվածում,
դուցե Ս. Պետերբուրգի եկեղեցին հավաներ նպաստել ինձ միտածամա-
նակ: Եթե խորհուրդը համաձայնեք 700—800 ռուբլի տալու, ես կմնալի
այս եողմերը մինչև առաջիկա աշունը և կգործագրեի այդ ժամանակա-
միջոցը նոր լեզուների ուսունասիրության. իսկ մասնագիտական դրադ-
մունքս գազարեցնելով՝ կթողնեի ուրիշ ժամանակի: Թեև այդ մեծ ցավ
կլինեք, որովհետև ուրիշ ե՞րբ կարող եմ Diehl-ից օգտվիլ, կամ ո՛ւր՝
այն աղբյուրներն ունենալ, որ այժմ ձեռիս առկ են: Եթե հուսոս ամենա-
թույլ նշույլ շողար ինձ, որ Պետերբուրգ որևէ պաշտոն կարող եմ
դտնել, հավասացե՛ք, անվերջ հաճույքով կթողնեի այսօրինակ գրու-
թյունները և ինդիերները և դառնալով՝ կպարապեի սկսած աշխատու-
թյամբս:

14ա Այս ըոպեիս հուղմունքս սահման չունի. ինքս խարխափում եմ
մտածմունքներու մթության մեջ և բարեհաջող ելք չեմ գտնում: Թող-
նում եմ ամեն բան Ձեզ վերա և անհամբերությամբ սպասում Ձեր խոր-
հրդին և որոշման:

Խորին հարգանքով Ձեզ միշտ անձնվեր

Ն. Ադոնց

31 դեկտեմբերի <1900>
Պարիս. Rue des Ecoles 4.

13. Նիկողայոս Մառիս

Paris. Rue du Faubourg-Poissonnière, 159.

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

23ա Давно я жду от Вас письма. Не знаю, чем объяснить Ваше
молчание.

Крайне рад сообщить Вам, что мой инцидент окончился весьма благополучно. Я имел возможность поговорить здесь, в Париже с Манташевым. Он принял меня очень любезно. Расспрашивал кое-о чем и под конец согласился продолжать поддержку еще на год. Послал телеграмму в Тифлис, и на днях получил деньги. Кроме того, мне повезло еще в моих поисках за подходящей семьей: нашел очень хорошее семейство, где я поселился с 15 числа; хотя немножко далеко от quartier latin¹, но и это обстоятельство имеет свою выгодную сторону в том отношении, что я выручился от армянских и русских кружков.

23բ При всей моей привязанности к соотечественникам, я чувствую, что они скорее мне вредили и вредят, чем оказывают какую-нибудь пользу. То один является, что какой-то нанес ему обиду, и просит заступиться за него, то другой сообщает таинственно, что у него какие-то затеи, но не знает, как осуществить и т. подобное. Недав-

но студенты пристали ко мне с просьбою примирить враждебные партии русских и турецких армян-студентов и организовать кружок наподобие общества русских студентов. Но я отказался наотрез, не видя никакого толка в этом, кроме траты времени.

Русские профессора, т. н. эмигранты, организовали какое-то общество под названием «Группы интернациональной школы», имеющее целью, между прочим, учредить кафедры для рус<ких> профессоров при заграничных университетах. Говорят, в Брюсселе, например, Исаев² читает лекции на русском, разумеется и для русских студентов. Недавно, Гамбаров на одной публичной лекции довольно туманно и неопределенно объяснял цели этого общества. Сам Гамбаров страшно плохой лектор; говорит медленно и очень *լարթիւն*, но это неважно для нас³.

24w Говорят, что армяне—тузы, проживающие в настоящее время в Париже, затеяли мысль учредить какое-то армянское общество в обширных мерах и с широкою программой. Зачинщиками являются Тамамшев и Экизлер. Когда мне сообщили об этом, я невольно помнил Вас по поводу обещаний, которые сделал Вам этот же Тамамшев в Тифлисе, но до сих пор не осуществил. К сожалению, я не знаком с ним и не знаю, что за субъект: говорят, он интересуется армянскими древностями и чуть не занимается ими.

Других новостей нет, по крайней мере я не знаю. Чераз⁴ я видел недавно в качестве председателя на конферансе одного из местных учащих армян на тему: «*Հայ երիտասարդութիւնն և պրոպագանդան*». Чераз, так же как и «Пропаганда», произвели очень жалкое впечатление.

Надеюсь, что Вы теперь свободны от университетских занятий и корректуры. Когда же выйдет пресловутая статья моя? Пришлите, если возможно, пожалуйста, Ваши работы, и будьте любезны сообщить новости литературные. Я вовсе не *au courant*. Почти 24p никаких специальных журналов армянских не читаю. Если Вы получили какие-нибудь небольшие работы и не имеете охоты рецензировать, прошу прислать мне.

Читали ли Вы статьи Тер-Погосяна в «*Հանդես ամսօրյա*» и как Вы находите их⁵. Не знаю, чем кончились «размышления» Абегнана о Хоренском в «Арапате»⁶, а Месроп вардапет защищает ли диссертацию⁷? В «*Բյուզանդիոն*»-է, не помню хорошо, или в «*Արևելիք*»-е кто-то писал очень возвышенным слогом о «удивительных познаниях» Месропа, который «*մինչև իսկ գենդերենն և սանսկրիտերենն աղիկ գրտե՛ն և քաջ քննութիւնն մը տվեր է*»:

Примите сердечный привет и будьте любезны передать его также Александре Алексеевне. Юрию, и Владимиру⁸.

В ожидании пиюма и в тоске по Вас вечно Вам преданный

Н. Адонц

18 марта <1901>

Мой адрес: Paris, Rue du Faubourg-Poissonnière. 159.

- 1 Նշանակում է՝ լատինական թղթամաս, որ Փարիզի ուսանողական թղթասան էր:
- 2 Իսաև Ասդրեյ Ալեքսեևիչ (1851—1924), Պետերբուրգի համալսարանի բաղադատանաստ-
թյան պրոֆեսոր, հեղինակ տնտեսագիտական աշխատությունների, որոնց մեջ արժարժվում էին
նարողնիկական ռալացքներ:
- 3 Ղամբարով Յուրի Ստեփանովիչ (1850—1926), Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր,
իրավունքի անսարան, Փարիզի ռասարակական դիտությունների բարձրագույն դպրոցի հիմնա-
դիրներից (1900):
- 4 Մինաս Չևրաղ (1852—1929), հայ մանկավարժ, հրապարակախոս և հանրային գործիչ:
- 5 Նկատի ունի բանասեր Գրիգոր Տեր-Պողոսյանի «Նկատողություններ Փալատոսի Պատ-
մութիան վերաբերյալ» հոդվածաշարը, որ լույս է անել «Հանգես ամսօրյայի» 1900 թ. հա-
մարներում:
- 6 Նկատի ունի Մ. Արևիյանի «Հայ ժողովրդական սոսսպիլները Մ. Խորենացու Հայոց
սլատմութիան մեջ» աշխատությունը, որ շարունակարար լույս է տեսել «Արարատի» (Էջմիածին)
1899—1901 թթ. ամսաանտրակներում և ապա՝ առանձին գրքով (Վաղարշապատ, 1901):
- 7 Խոսքը բանասեր Մեսրոպ Տեր Մովսիսյանի մտախն է, որ 1902 թ. վերջերին Մ. Պետեր-
բուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում դիսերտացիա է պաշտպանում
«Աստվածաշնչի շայնքն թարգմանության պատմությունը» թեմայով (դիսքը տպագրվել է
1902 թ.) և ստանում արևելագիտության մագիստրոսի գիտական աստիճան (Արարատ, 1902,
Լջ 1119):
- 8 Վազիմիրը ն. Մատի կրտսեր որդին էր:

14. Նիկողայոս Մատին

<7 հունվարի 1902>¹

Շնորհավոր նոր տարի. ցանկամ նույնպիսի արգասավոր դործու-
նեություն, որպիսին մինչև այժմ: Բարև արգո տիկնոջ և մանկանց:
Արդյոք կարո՞ղ եք մի օրինակ «Յովհաննէս Պատմագիր»² ինձ հասցնել,
կամ ո՞րտեղ դիմել: Եթե չեմ սխալվում, Դուք Ձեր ունկնդիրների հա-
մար բերել տվեցիք: Խիստ կպարասավորեցնեք:

Ձերդ ն. Աղոնց

Russia

Nicholas Mart Esq., Николаю Яковлевичу г-ну Марру, профессору при СПб
Университете.

St. Petersburg. Петербург, В. О., 4 л., д. 7, кв. 3.

¹ Նամակը գրված է փոստային բացիկի վրա: Բնագրում ենք ըստ փոստային կնիքի:

² Աղոնցը խնդրածն այդ Պատմության՝ Մ. էմիլի, հրատարակությունն է՝ «Յովհաննու կա-
թողիկոսի Դրասխանակերացույ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1853 թ., որ վաճառվում էր
Լազարտն Նեմարանում:

15. Նիկողայոս Մատին

<1902, 1>

25ա

London S. E. 91. Anerley Rd Anerley

Многоуважаемый Николай Яковлевич,

Я получил Ваше письмо, чему душевно рад. Жалею, что Вы
изволили придать моей, быть может, не совсем ловкой фразе, уж
совершенно неловкий смысл. Вполне понятно было мое смущение
по поводу того, что так долго Вы ничего не писали мне в ответ на
мои письма. Невольно я припомнил, и то неоднократно: «*Ո՞ր
զմերս յարգեսցէ զուսումնս*»¹, если Н<иколай> Я<ковлевич> отво-
рачивается. Но оказывается. Вы писали, и Ваши письма не дохо-

длин до меня. В Париже почтою правят собственно сопсierge-ки², известные своєю бесшабашной паглостью. Недавно получено мною заказное письмо с чеком на 84 р. из книж<ного> маг<азина> Риккера³ в качестве гонорара за мою статью. Послапы-ли при этом и отдельные оттиски, я не знаю; только они не доставлены мне. Я надеялся получить оттиски от Вас; между тем, оказывается, Вы ждали и ждете получить «хотя бы в одном экземпляре». Видимо суждено никому не получать оттиск.

Относительно моих работ и Вашего предложения—представить их на Московскую премию—я могу сказать следующее. Это обстоятельство служило мне лишним поводом размышления, касающимся судьбы моего труда, очевидно, в смысле «werden», а не «sein». О том, что он представляет из себя в настоящее время, я писал Вам много раз.

Я поставил себе задачей, проследить историю Армении и Армян по данным византийских авторов. Первоначально моею целью было—приступить к делу с Прокопия—и дойти до Феофана, иначе говоря ограничиться периодом от VI—до IX в., до Багратидов. Но в то время, когда я читал Прокопия, я походил на путника, оглядывавшегося постоянно назад, как-будто что-то забыто. В Париже я решил начать с IV в., и принялся за Аммиана Марцелиана, с одной стороны, и Фауста Византийского с другой. Затем перешел к ораторам Themistus, Idatus, Claudian, Pacatus, Orosius и другим источникам: Prosper Aquit., Marcel, Comes и другие. Далее, церковным писателям и, наконец, настоящим византийским авторам. Руководящей нитью служили мне армянские писатели. «Держа око» в них, я искал материала у внешних авторов, чтобы удостовериться насколько возможно в степени достоверности «армянских легенд». Таким образом, накопленный у меня материал идет, годится одновременно для двух целей: для историко-литературных исследований, Фауста, [Парпского-Елисея], Себеоса, Гевонда, далее будет для Иоанна Католикоса и Асогика, что намерен исполнить здесь в Лондоне. После подлинной критики возможно будет говорить и об «Армянской Истории». Так как критика, исследование армянских историков ведется не на армянской почве, а на основании внешних, византийских авторов, то и выходит, что предполагаемая мною работа, т. е. «История Армении и армян», составляется так сказать из научно рассмотренного, очищенного материала. Хотите, назовите ее по Византийским авторам. Отдельный этюд об армянах в Византийской империи, вне родины, этюд весьма интересный, будет, разумеется, исключительно из византийских источников. У меня порядочный материал для этого. Мне удастся подтвердить, что Исаврская династия—чисто армянская, и что иконоборство—армянство, вернее продукт Востока, перенесенный в Византию армянами, или людьми армянского происхождения. Церковные вопросы так же

в высшей степени интересны. К сожалению, пока лишь отмечаю касающийся сюда материал, но не списываю, и не занимаюсь им. Яснее будет сообщить Вам прямо Заглавия или темы работ примерно.

- 1) О Фаусте. (Материал готов).
- 2) Лазар—Елисей.
- 3) Себеос (готов).
- 4) Гевонд (готов).
- 5) Иоанн Католикос (предполагается).
- 6) Асогик.

Исследования на почве внутренней критики; мало нужды в извне взятых данных. Кое-что нужно, и это есть у меня. Главным образом, касательно персидских царей. О самом ядре рассказа ценное сведение в Prosper. Aquit.

[7) Моисей Каланкатвацц, на почве внутренней критики, гл. *Վարդ արքայ.*]

27 ш 8) Об Агафангеле также имею кое-что. Ценна особенно запись, найденная мною в Парижской рукописи Агафангела. Венец<ианское>издание сделано с этой рукописи, как значится на рукописи, и удивляюсь, как «ученые издатели» не обратили внимания на нее. Несколько смутна она, правда, и неясна, но [?] в высшей степени интересна.

Эти этюды не трудные, и время, нужное для них, зависит [?] от того, в каком духе они будут исполнены, с изложением истории вопроса или прямо, без всяких предисловий.

9) После этого пойдет История Армении и История Армян, подразум<еваются> под послед<ней> судьбы армян в Византии. Смысла нет озаглавить работу или назвать ее «состав<лена> по византийским источникам», ибо если то, что рассказывают визант<ийские исторпки>, находится и у армянских исторпков в том или в другом виде, то как не цитовать это. В таком случае от чего назвать труд «состав<лен> по византийским источникам»? Другое дело «Судьба армян в Византии». Это почти что исключительно черпает из виз<антийских> источников.

27 р Теперь можете спрашивать, какие же размышления у меня насчет работ, и что разумею под этим размышлением. Глядя на собранный материал, и часто перелистывая его, я люблюсь им, как скупой рыцарь своим золотом—я восклицаю, «что будет с тобой, с вами, мертвые тетрадки, удастся-ли вам оживить, принять образ, или останетесь всегда так бездушными». На мой взгляд, я только «ի սկզբանի կրկնից». Несмотря на этот невероятный труд, тщательно, с большим усилием и энергией собранный материал—я нахожу все же, что я сделал лишь первый шаг. Мне нужно еще переработать, рассматривать весь материал в совокупности. Он представляется мне пока как мертвые кости, рассыпанные на поле; надо их приблизить и, что главное, воплотить. Для этого мне пред-

стоит еще познакомиться солидно с Византийским государственным строем, по касающимся сюда капитальным трудам. Надо
 28ш перенести трудности, которые ныне избегают быть может от моего внимания, но которые всплывают во время исполнения работы. Если допустить, что такое же расстояние будет между моими нынешними проектами, и будущей готовой работой, какое оказалось между данной Вам работой о Церенце и представленном мною трудом⁴,—то это достаточно вполне, чтобы терять мужество. Вопрос не в том, что я боюсь трудностей, нет, а в том, что дрожу пред препятствиями. Буду-ли иметь возможность в будущем переработать этот материал. По моим расчетам, мне нужно больше года, [пожалуй, два года времени], чтобы успеть осуществить намеченные проекты, при самых благоприятных условиях.

Через несколько месяцев мне придется вернуться в Россию.
 28р По всей вероятности, попаду в Эчмиадзин; но я боюсь, более чем уверен, что там в той атмосфере решительно ничего нельзя делать. Я же ведь знаю всех этих людей—они мои товарищи по Академии же—знаю и ванкскую атмосферу; все в нем решительно неутешительно. Кроме того, там можно заниматься армянской филологией в тесном смысле слова, т. е. только на армянской почве, пользуясь библиотекой. Для предпринятых мной работ—никаких удобств, пособий там нет; и надо быть только легкомысленным предполагать, что в Эчмиадзине возможно заниматься византийской филологией. Не знаю, почему-то даже армянская филология там не льет. Ведь трудно сомневаться в добросовестности, трудолюбию Галуста⁵. Что же он делал, говоря рго допо в течение 15 лет: он работает с 1886/7 года⁶. Не говорю уже о Костяняне⁷, Карамяне⁸ и других, даже о нашем Мананде. Мне кажется, я говорю об аксиоме.

Соображая все это, я прихожу к заключению, что мне нужно пристроиться где-нибудь в России, или в Петербурге или в Москве
 29ш хотя бы на 1—2 года. Мне приятнее всего, разумеется, Петербург, рядом с Вами. Прекрасно, как же пристроиться? Я имел намерение и имею еще держать экзамен на магистранта и представить предпринятую работу по окончании ее на магистра. Мне решительно все равно, в каком учреждении и какую должность иметь, лишь бы в Петербурге и, разумеется, с условиями благоприятными для моих целей—занятий. Я ведь знаете, к моему величайшему сожалению, махнул рукой давно на более чем нуждающуюся во мне семью. У меня другого исхода не было; надо было жертвовать либо армеповедением, либо родными. Одно сделано, благодаря чему и я на счету блудного сына. Я это говорю не для доблести, о нет, мне даже печально вспоминать—говорить об этих материях, а лишь с той целью, что мне особенно многого не нужно, разве только не умереть с голоду. Вы как-то нашептали мне в ухо.
 29р что в Археологическом институте что-то есть. В то время я не ин-

тересовался этим, но теперь это очень важно. Что это было? Затем, что стало с Оноприенко. Могу ли в сентябре держать экзамен у Вас на факультете, и если выдержу, есть ли возможность заменить Оноприенко, занять «оставленную им пустоту» хотя бы на некоторое время, как раз подобно ему. Простите, если я заговорил даже о Оноприенко и о его функции,—не имея на то права: утопающий за все хватается... Наконец, в Азиатском Музее, или в Публичной Библиотеке, как вы думаете, нет подходящего места и занятий. Если в Петербурге невозможно устроиться, быть может есть надежда в Москве, в Лазаревском Институте. Я помню, там находили занятия еще недавно, как Левон Саркисян,—что же, институт ведь богат, что стоит им держать лишнего лектора. Я представлю работу на их тему, если будут позволять обстоятельства.

30ш Я ничего не имею против даже отказаться от премий, в случае успеха, лишь бы они дали мне возможность исполнить работу. Не имея знакомства с этим учреждением, не знаю, насколько мои соображения реальны. По сему я обращаюсь к Вам, с просьбой принять участие, и если есть возможность, устроить. Быть может, Вы предложите другое средство. Словом, я нуждаюсь в данном случае в Ваших советах и решениях. Более чем уверен, что мое это желание—пробывать в Петерб^{урге} или в Моокве, в худшем случае, некоторое время будет понято Вами исключительно в том духе, как объяснено здесь: именно, что побудительною причиною тому являются лишь выясненные выше интересы моих работ. Если только появится у Вас маленькое сомнение, что оно—это желание—носит неблагоприятный — скажем—евангуловский характер, т. е. метить (?) в высь, то этим самым Вы меня убьете нравственно раз навсегда. После нравственной смерти—все остальное также умирает, погаснет быть может тогда и пыл к занятиям. В этом случае нечего и говорить и о затронутом здесь вопросе. Проблема предрешится этим.

30р При благоприятных условиях, заниматься два года над переработкой материала в Пет^{ербурге} или в Москве, очень много значит для меня. Я приобрету за это время такой навык, и легкость оперировать над материалом; знать, что где нужно искать и как, что после того мне довольно безразлично будет,—где продолжать дальнейшее исследование. Ведь у меня материал накопится на этот раз для периода до Багратидов, или быть может, до 1000 г. (Асогик). Но я думаю продолжать в будущем разыскания в том же духе, и дойти если не до наших дней,—то по крайней мере до падения Рубенидов. Это одновременно и исторические и литературные исследования и надеюсь, Вы не сомневаетесь, что это же самое верное средство выпутаться, наконец, из заколдованного круга и приобрести прочные опоры для детальных, более обстоятельных изысканий и решений частных вопросов. За неимением места я должен поставить точку. Мне хотелось бы поговорить

кое о чем, но письмо получило слишком деловой и серьезный характер, п надеюсь, найдет отклик в Вас. До лета есть время думать, обдумывать вопрос.

Поклон Александре Алексеевне и детям.

Ваш Н. Адонц

P. S. Прочли мою замстку о Кассии в «Հանդես ամսօրյա»? Знаю, что вышла она, но в каком номере, не ведаю, ибо не прислали даже⁹.

Н. Адонц

Если оттиски с моей статьей возвращены в редакцию, то прошу Вас распол<ag>ать (?) ими, и прислать мне несколько экземпляров вместе с Вашими работами¹⁰.

¹ Խորհնացու արտատպությունն է (տե՛ս Ողբը, Գ, կը). «Ո՞վ տյուհետե զմերս յարգեց! դուստմն»:

² Concierge-ku նշանակում է դռնապաններ:

³ Կ. Լ. Ռիբերր «Византийский временник» հանդեսի գրավաճառն էր:

⁴ Բկնարկում է իր ուսանողանան աշխատությունը, որի համար արժանացել էր սուկն մեդալի: Այն նս փորր հոգվածից վերանել էր ընդարձան հետազոտության:

⁵ Մեծանուն հայագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի (1860—1918) մասին է խոսքը, որ էջմիածնական միջավայրում դոճճել է 1887 թվականից մինչև մահ, հայագիտությունը հարստացնելով փորրածավալ, ըայց մեծարժեք հետազոտություններով ու մատենագրական հայտնագործություններով: Ադոնցի ակնարկը անդին է այն առումով միայն, որ էջմիածնում չկային գիտական տշխատանքի համար բավարար պայմաններ:

⁶ Բնագրում՝ 1886/5, որ անուշադրության վրիպակ է:

⁷ Բանասեր Կարապետ Կոստանյանը (1853—1921) էջմիածնում աշխատել է իրրի ճեմարանի ուսուցիչ (1878-ից) ու տեսուչ (1895—1899, 1902—1905) և հրատարակել միջնագրության այ բանաստեղծության մասին հոռվածնեո ու ընագրեր:

⁸ Բանասեր Նիկողայոս Քարամանի մասին է խոսքը:

⁹ Ն. Ադոնցի «Կասիա միանձնուհի և հայերը» հոգվաթը գրված Կ. Կրումրախերի «Kasia» աշխատության (1897) առիթով, լույս է անսել «Հանդես ամսօրյախ» 1901 թ. մայիս-հունիսյան ամսատեսարակում (էջ 129—132):

¹⁰ Սույն նամակի առիթով՝ 1902 թ. մարտի 14-ին Ն. Մառը գրել է Կարապետ Եղյանցին. «...пишу об одном деле, Вам уже известно, о котором я забыл поговорить с Вами в последний раз. Речь об Адонце. Адонц готов ехать, т. е. принужден быть готовым ехать, не поработав предварительно над своим сырым материалом в Петербурге. Я положительно уверен, что если он предварительно не выдержит магистерского экзамена и не защитит диссертации, его научной закваски не хватит, чтобы противостать внушениям партийным и пр. Эчмиадзинской среде. Защиту диссертации, конечно, в год нельзя устроить, но можно подготовить ее для напечатания, и этого будет вполне достаточно. Для защиты он может приехать в отпуск. Главное, нужно, чтобы Адонц приехал в Эчмиадзин не только с сырыми материалами, но и с выяснившимися планами одной другой работы, чтобы он был в достаточной мере ими захвачен. Словом, я хочу еще раз просить Вас дать ему Вашим содействием возможность прежде всего прожить в Петербурге до осени, чтобы непременно сдал магистерский экзамен, а затем о дальнейшем решить по соображении с обстоятельствами осенью, ничего не предпринимая. О писании диссертации можно будет говорить лишь, когда увидим, в каком состоянии его, Адонца, работы, и потому я теперь настаивать не хочу. Но я был бы Вам очень благодарен, если бы сообщили в двух строках о Вашем согласии или несогласии по вопросу об экзамене». (Կ. Եղյանցի թղթներ, ֆ. 58, ց. 2, № 355, Բ. 9—10):

16. Իրկղղաշու Մանի

Дорогой Николай Яковлевич!

31ш

Жаль, что накануне Вашей последней карты я уже написал Гер<асиму> Арт<емьевичу>. Предпоследняя Ваша карта не была получена мною в свое время, только сегодня утром прислали ее по моему требованию, из Алеглеу вместе с другими письмами.

Я сильно беспокоился, что Вы не откликнулись на мою просьбу; и принужден был обратиться к Г<ерасиму> А<ртемьевичу>. Я сообщил ему обо всем написанном Вам, высказывал удивление, что Вы ничего не отвечаете, и просил его известить меня, находит ли он резонным мое желание и основания оставаться в Петербурге и если да, что он может советовать мне.

31р

Вы будете иметь случай увидеть его, должно быть, он сам первым заговорит с Вами обо мне. Будьте любезны с своей стороны разъяснить ему, если кое-что из моего письма нуждается в этом.

Я в плохом настроении и духе; вследствие ли беспокойства или не знаю чего, стал еще более нервным и раздражаться, несмотря на то, что предмет моих забот в настоящее время—один из наиболее интересных периодов (—Лев Армянин и преемник), но работа идет вяло. Я вижу, что направленная мною к Вам просьба и разрешение ее имеет прямо физическое значение, помимо нравственного. Не успокоюсь, пока не услышу категорического слова.

32ш

Я получил отписки¹, большое спасибо за все те труды и беспокойства, которые Вы так любезно приняли на себя, и буду весьма рад, если и в будущем смогу иметь это удовольствие. Две грубые ошибки в армянском շխչ (10 стр.) вм. շխբ и ճճմրուխ (27 стр.) вм. ճճմրուխ. Не забудьте исправить, впрочем, sapientes поймут.

Если не трудно будет, пришлите мне еще несколько экземпляров, для рассылки в наши специальные журналы. («Քաղաքագիտ», «Հանդես ամսօրյա», «Արարատ», «Zeitschrift für armenische <Philologie>» и некоторым друзьям).

В «Византийском временнике» читал рецензию на «Кассия» Крумбахера, где автор—рецензент находит вероятным и историчным то, что я считал баснею. У меня новые основания для подкрепления того, что я высказал в «Հանդես ամսօրյա», просто так, руководясь моим нюхом. Феодора Пафлагонская, соперница Кассии, оказывается армянка. Это видно из дальнейшего рассказа Contipatus Теорнапес, где родственники ее посят чисто армянские имена (Վարձա; и др.). Этим обстоятельством очень много выясняется в новом свете. Я думаю вернуться к тому вопросу и послать [?] Крумбахеру².

32р

Отчего не прислали Ваши докторские работы? Если можете, пожалуйста, пришлите. Напишите также о предстоящем Вашем путешествии³.

Поклон Александре Алексеевне и ребятам.

С истинным почтением Н. Адонц

18 февр<аля 1902>

- 1 Անանունի մասին իր գրած աշխատության առանձնատիպերի մասին է խոսքը:
- 2 Կասիայի խնդրին և հարակից հարցերի ն. Ադոնցն անդրադարձել է տարիներ անց, իր «Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական դահլի վրա» աշխատության առաջին ղլխում: Ամբողջը նախապես տպված է «Հայրենիք» ամսագրում (1930), ապա արտատպվել է «Պատմական ուսումնասիրություններ» հատորում (էջ 354—451):
- 3 1902 թ. հունիսին ն. Մառը դիտական դործուղման է մեկնում դեպի Պաղեստին (Սինայ, Երուսաղեմ):

17. Կարապետ Եզյանցին

Ճա

London W.

12 Porchester gardens

Մեծարգի Տեր,

ազնիվ բարեկամ.

Սաացա Ձեր գրությունը, որի համար հայանում եմ սրաագին շնորհակալիքս՝ նկատելով այն իրրև մի նոր նշան Ձեր առ իս ունեցած ուշագրություն:

Հարուցած խնդիրս ինձ այնքան պարզ էր թվում, որ զարմացմամբ և ցավով կարգացի Ձեր այն տողերը, որ շնչում էին մի սեռակ սրտմառությունը՝ կարծես, իրոք, առաջարկս ռազգի օգտի և սեփական պատվիս» ընդդեմ մի զեղծում լիներ:

Ես արժան չէի համարիլ ինձ բնավին այն բարյացակամության, որ ինձ համար թանգ է, և որի անունով իոսում եք ինձ հեա, եթե գեթ մի թեթև կասկած ունիք, որ ես ունակ եմ պարաքերիս մեջ թերանալու: Ավելի հակամեա եմ վերագրելու մեղադրությունգ այն բանին, որ ևս լավ չեմ բացատրել թերևս իմ միաքս:

Ձեր հաճությունը գրում է, որ իմ գործելու տեղս ս. էջմիածինն է և որ այնտեղ առժամանակ մնալուց հետո, այլ է եթե կամենամ քննութանց կամ այլ նպատակի համար առժամանակյա կերպիվ այդտեղ գալ: Էական խնդիրը հենց այս է. ես շատ որոշակի գրել եմ պ. Մառին, որ իմ ցանկությունս է հունիսին գալ Պետերբուրգ, ինչ-ինչ պատրաստությունից հետո սեպտեմբերին քննություն ալ մագիստրանաի. այնուհետև նվիրվել ձեռնարկած աշխատությանս, պատրաստել այն իրրև մագիստրոսության աշխատանք: Իմ հաշվով և ենթագրությամբ՝ ցանկացածս ծավալով և հաջողությամբ ալգպիսի մի աշխատություն պատրաստելու համար հարկավոր է գոնե 2 ասրի, և այգ երկու ասրին ուղում էի անցնել Պետերբուրգում, իբրև իմ նպատակիս համար ամենանպասավոր մի վայրում: Հույս ունեի, որ այդ ժամանակի ընթացքում, ինչպես գրել եմ պ. Մառին, այնքան փորձ և հմտություն ձեռք կբերի նյութերիս մշակման եղանակի մեջ, որ այնուհետև գծվար չէր լինիլ շարունակել նույն գործը նույն ուղղությամբ որևէ մի ուրիշ ակղ: Պ. Մառից ես նամակ սաացա ձեզ ուղղած գրությանս հաշորգ օրը, ուր հայանում է իբ կաատարյալ համաձայնությունը ինձ հետ և գտնում արգարացի իմ միաումներս: Արդ, եթե Ձեր հաճությունն ու հավանությունն էլ առնելու բախա ունենայի, անշուշա, սպագաին ինձ կժպատար: Իսկ եթե գուք բնավին ընդդեմ եք, այդ այլ խնդիր է:

Հայանում եմ վերսահին շնորհակալութիւնս և խնդրում հավասարի
լինիլ, որ ուրիշ բան չունիմ աչքիս առաջ, եթե ոչ կողմանս գիտակու-
թիւնն ու հավասարութիւննր: Լիահույս եմ, որ պարտքերս կատարելու
գործում Ձեր աջակցութիւնն ու քաղցրահայեցողութիւննր պիտի լինի ինձ
զորեղ կռիւն, որի համար կմնամ Ձեզ երախտագետ և միշտ անձնվեր

Ն. Ադոնց

1902, 8 մարտի
Լոնդոն